

**ГОЛОС НАРОДУ – ГОЛОС БОЖИЙ
(ПСИХОЛІНГВІСТИЧНИЙ АНАЛІЗ АСОЦІАТИВНИХ ПОЛІВ
СТИМУЛІВ *НАРОД / НАРОД*
В УКРАЇНСЬКІЙ ТА РОСІЙСЬКІЙ МОВАХ)**

Терехова Д.І.

Київський національний лінгвістичний університет

Дослідження мовної свідомості за допомогою асоціативного експерименту дають можливість виявити не лише системність змісту образу свідомості, що стоїть за словом у певній культурі, а й системність мовної свідомості в цілому; вони репрезентують унікальність образу світу в кожній культурі.

У статті подано зіставний психолінгвістичний аналіз асоціативних полів слів-стимулів *НАРОД / НАРОД*, який показує спільні та відмінні риси відповідних фрагментів образів світу українців та росіян.

Ключові слова: образ світу, мовна свідомість, асоціативний експеримент, асоціативне поле.

Исследования языкового сознания с помощью ассоциативного эксперимента дают возможность выявить не только системность содержания образа сознания, стоящего за словом в определенной культуре, но и системность языкового сознания как целого; они репрезентируют уникальность образа мира в каждой культуре.

В статье представлен сопоставительный психолингвистический анализ ассоциативных полей слов-стимулов *НАРОД / НАРОД*, который показывает общие и отличительные черты соответствующих фрагментов образов мира украинцев и русских.

Ключевые слова: образ мира, языковое сознание, ассоциативный эксперимент, ассоциативное поле.

Language consciousness investigations conducting by means of associative experiments permit to represent the system of language consciousness (not only the extent of a certain words in their reflections in mind) as a coherent and cohesive unit. It shows a unique picture of the world in each culture.

The article is devoted to the comparative psycholinguistic analyses of the associative fields of the words-stimuli *НАРОД / НАРОД*. Both common and specific features of the correspondent parts of the reflection of the world in minds of the Ukrainians and Russians are described here.

Keywords: the reflection of the world, language consciousness, associative experiment, associative field.

Постановка загальної проблеми і її зв'язок з науковими завданнями. Психолінгвістичні дослідження, які ґрунтуються на матеріалі асоціативних експериментів, якнайближче підходять до розуміння проблеми взаємозв'язку мови, мислення та свідомості. Асоціативне поле окремого слова-стимулу, одержане в результаті аналізу наслідків експерименту, є окремою ділянкою загального образу світу певного етносу, в якому відбиваються спільні та специфічні риси мовної свідомості носіїв мови.

Постановка завдання. У цілому дослідження має на меті проведення комплексного зіставного аналізу асоціативних полів слів, які пов'язані з внутрішнім світом людини, виявлення спільного та етноспецифічного в мовній свідомості представників східнослов'янських народів.

Актуальність дослідження зумовлена активним розробленням сучасними психолінгвістами проблеми міжкультурних зіставлень мовної свідомості носіїв різних мов з метою виявлення етноспецифіки образів світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій засвідчує ретельне вивчення мовознавцями, зокрема й психолінгвістами, окремих концептів, у яких розкривається етнокультурна специфіка, цінності, риси менталітету певного народу, аналізуються ціннісні настанови етносів, ділянки моральності (наприклад, праці: Н. Д. Арутюнової, Т. В. Балуш, С. Г. Воркачова, Т. О. Голикової, І. О. Голубовської, Б. Д. Дашиєвої, В. І. Карасика, Ю. М. Караулова, Т. І. Криги, Т. В. Радзівської, Н. В. Сабуркіної та ін.). Комплексного психолінгвістичного дослідження внутрішнього світу людини поки що не проведено.

Завданням цієї розвідки є зіставний аналіз стимулу НАРОД та його кореляту в російській мові з метою виявлення етнокультурної специфіки відповідних фрагментів образу світу представників українського та російського народів, їхніх ціннісних орієнтацій.

Наукові результати. Проаналізовані асоціативні поля стимулів-корелятів є вербальною репрезентацією мовної свідомості, “фрагментами” загальних образів світу народів. Разом з іншими “фрагментами” вони дають можливість скласти цілісну уяву щодо внутрішнього світу людини.

Етнопсихолінгвістичні дослідження базуються на вченні О. М. Леонтьєва про образ світу і теорії сприйняття як суб’єктивному відбиттю об’єктивної реальності.

Спираючись на погляди Є. Ф. Тарасова та Н. В. Уфимцевої, ми поділяємо їх розуміння мовної свідомості як опосередкованого мовою образу світу певної культури, тобто сукупність перцептивних, концептуальних та процедурних знань носія культури про об’єкти реального світу [1, с. 162].

Фрагменти або образи реального світу зафіксовано в значеннях слів і можуть досліджуватися за допомогою психолінгвістичних методів.

Асоціативне поле слова, як уже зазначалося, є фрагментом образу світу народу. Предметом цього дослідження є зіставне вивчення мовної свідомості українців і росіян.

Теоретичні та методологічні засади вивчення мовної свідомості представників різних культур, вироблені останнім часом у психолінгвістиці, надають можливість вивчати образи мовної свідомості, подані у вигляді асоціативних полів слів, які є вербальною репрезентацією мовної свідомості. Матеріалом дослідження є наслідки вільного асоціативного експерименту, проведеного на початку нового століття в містах України та Росії серед студентів гуманітарних вищих навчальних закладів (по сто представників кожного народу), а також дані словника, який наводить реакції більшої кількості респондентів (500-600 чоловік) [6, с. 163-164], що є важливим для більш детального і глибокого аналізу асоціативних полів слів-стимулів НАРОД / НАРОД. Такий ракурс дослідження, на наш погляд, є важливим і цікавим, бо словникові статті складено на базі значно більшої кількості реакцій, отже розширюються й межі структури асоціативних полів.

За визначенням етнолінгвістичного словника, *народ* – 1) у лінгвокультурному плані те саме, що й етнос; 2) у соціально-політичному та історичному планах – населення країни, сукупність класів, націй, народностей, що мають спільну історичну долю; 3) у побутовому плані – велика група людей [2, с. 93].

На думку М. І. Пірена, етнос, нація є соціальною спільністю, яка включає в себе природне, етнічне, культурологічне, психічне, державницьке. Націю “...доцільно трактувати як історичну спільність людей, що формується завдяки єдності території, етнічних ознак, економічних відносин, культурологічних складових, психологічних властивостей” [3, с. 66]. Найбільше уваги у визначенні нації М. І. Пірен, спираючись на погляди М. Бердяєва, приділяє саме культурологічній складовій, наголошуючи на тому, що “... спільність культурних цінностей і традицій, органічно пов’язаних із психічним складом народу, що виявляється в національному характері, національних почуттях, менталітеті...” є дуже важливими ознаками етносу.

Звичайно націю трактують як вищий щабель розвитку і формування народу. Розмірковуючи над поняттями “народ”, “нація” стосовно східних слов’ян, на думку спадають слова сучасної російської дослідниці К. Касьянної щодо росіян: “Російський народ довго жив у державі, яка звичайно називалася багатонаціональною імперією. Усі народи проходили і проходять епоху імперій; для того, щоб сформувалася національна держава, необхідно, щоб народ – суб’єкт цієї держави – склався в націю. У Західній Європі утворення національних держав розпочалося у XVIII столітті – в деяких народів навіть дещо раніше – і продовжувалося протягом усього XIX століття. Росіяни залучаються до цього процесу наприкінці XX століття. А до того часу майже всі етноси Росії, і російський зокрема, перебували в донаціональному стані” [4, с. 396]. Ці думки К. Касьянної викликають різні почуття, інколи суперечливі, але, безумовно, змушують замислитися над долею народу, його минулим і майбутнім.

Що є найважливішим у створенні нації? За словами К. Касьянної, “... основним зв’язком, що об’єднує націю, є культура, головним елементом якої є цінності, системи цінностей. Національна держава і створюється етносом, який досягнув зрілості нації, задля реалізації, втілення в життя власних цінностей” [4, с. 397].

Отже, процеси самопізнання, самоаналізу, оцінки себе і свого місця у світі та в історії є важливими для кожного етносу і передбачають вивчення власних особливостей, співвіднесення з іншими етносами, навіть особливостей дуже конкретних, “... які часто виявляються на рівні ... окремої людини – представника певного етносу” [4, с. 13].

Вільний асоціативний експеримент дає можливість “зазирнути” у свідомість сучасних представників досліджуваних народів, репрезентувати системне бачення і розуміння поняття “народ”, виявити спільні та відмінні риси у фрагментах образів світу, що стоять за цим словом в українців та росіян.

Якісний аналіз асоціативних полів проведено за методом гештальту, який являє собою закріплений словом цілісний образ. Асоціативний гештальт відбиває структуру асоціативних полів, показує їхні спільні та відмінні риси, передає особистісні смисли, бо враховує всі, навіть поодинокі, реакції [5, с. 119].

У дослідженні матеріалів проведеного нами вільного асоціативного експерименту в асоціативних гештальтах стимулу НАРОД та його кореляту в російській мові виявлено такі зони:

Таблиця 1

Структура асоціативних полів стимулів НАРОД / НАРОД

№ п/п	Зони гештальтів	Українська мова, %	Російська мова, %
1.	Люди	63	53
2.	Ознаки	10	9
3.	Характеристики	8	5
4.	Держава	6	3
5.	Атрибути	1	1
6.	Стан суспільства	1	3
7.	Органи влади	1	2
8.	Родина	1	1
9.	Взаємини	1	-
10.	Вибірчі процеси	1	-
11.	Дім	1	-
12.	Порівняння	1	-
13.	Проблеми	1	-

Продовження таблиці 1.

14.	Суспільні інститути	1	-
15.	Частини тіла	1	-
16.	Ставлення	-	6
17.	Ремінісценції	-	5
18.	Масові заходи	-	3
19.	Державний устрій	-	1
20.	Дії	-	1
21.	Історія	-	1
22.	Мода	-	1
23.	Оточення	-	1
24.	Погодні умови	-	1
25.	Час	-	1
Усього зон		15	18

Отже, в гештальті асоціативного поля української мови виявлено 15 зон, у гештальті російської мови – 18 зон. Ця тенденція та визначені зони гештальту зберігаються і в дослідженні відповідних асоціативних полів, наведених у “Слов’янському асоціативному словнику”, однак наповнення зон гештальтів має відмінності, оскільки є певні розбіжності в проведенні анкетування та географії опитування, а кількість зон дещо збільшується. Не вдаючись до детального аналізу матеріалу експерименту, зосередимо увагу на розгляді асоціативних полів цих слів, запропонованих у словнику [6, с. 163-164], оскільки вони більші за обсягом, що дозволяє ґрунтовніше їх вивчити, деталізувати структуру гештальту.

Відповідно до кількості опитованих на цей стимул українські респонденти надали 479 реакцій, російські – 593 реакції. В обох асоціативних полях спостерігаємо великий розкид реакцій.

Традиційно аналіз асоціативних полів розпочинається із зіставлення найчастотніших асоціацій – ядер асоціативних полів. Ядра асоціативних полів містять найчастотніші асоціації, які експлікують найбільш стійкі компоненти мовної свідомості:

Таблиця 2

Ядра асоціативних полів стимулів НАРОД / НАРОД

№	Українська мова	Російська мова
1.	<i>український (62)</i>	<i>толпа (84)</i>
2.	<i>люди (29)</i>	<i>люди (57)</i>
3.	<i>нація (18)</i>	<i>русский (50)</i>
4.	<i>сила (18)</i>	<i>нация (17)</i>
5.	<i>великий (17)</i>	<i>много (15)</i>
6.	<i>вільний (17)</i>	<i>страна(15)</i>
7.	<i>країна (11)</i>	<i>сила (9)</i>
8.	<i>натовп (11)</i>	<i>масса (8)</i>
9.	<i>Україна (11)</i>	

Найчастотнішою реакцією в асоціативному полі української мови є реакція *український (62)*, що підкреслює важливість етнічної ідентифікації, самовизначення і самоусвідомлення для респондентів-українців. Відповідна реакція росіян *русский (50)* займає третє за частотністю місце, що свідчить про дещо менший ступінь важливості такої особливості.

Найчастотніша реакція в асоціативному полі російської мови – *толпа* (84), тобто певною мірою неорганізовані, некеровані численні люди. Сприйняття цього стимулу в такому ракурсі дещо підсилює й асоціація *масса* (8). В асоціативному полі української мови відповідна реакція займає восьму позицію за частотністю: *натовп* (11).

Друга за частотністю асоціація на стимул НАРОД / НАРОД в обох асоціативних полях – *люди* (29) / *люди* (57), яка вказує на безпосередніх представників етносу, проте значно більший кількісний показник в асоціативному полі російської мови засвідчує більш тісний зв'язок між цими поняттями та ступінь актуальності його для росіян.

Близькі за частотністю асоціації *нація* (18) / *нація* (17) та *країна* (11) / *страна* (15) називають важливі ознаки сформованого народу, щоправда поняття держави підсилюється ще ядерною асоціацією *Україна* (11), що вказує на тісний зв'язок у свідомості респондентів обох груп поняття “народ” з власними країнами, а також більшу важливість цього для українців, що зумовлено відповідними історичними умовами – формуванням України як самостійної держави.

Ознаки зрілості народу й суспільства знаходимо в асоціаціях українців *сила* (18), *великий* (17), *вільний* (17), які передають певне усвідомлення і споконвічне бажання бачити таким свій народ.

Для респондентів-росіян також є важливим сила і міць народу, інші характеристики знаходимо в периферійних зонах асоціативного поля.

Отже, найяскравіші риси подібності й відмінності у свідомості представників досліджуваних етносів виразно виявилися вже в ядрі асоціативних полів, а остаточно стають наочними після повного аналізу асоціативних полів.

Подальший якісний аналіз асоціативних полів проведено, як зазначалося вище, за методом асоціативного гештальту. Такий підхід є найбільш вдалим для виявлення етноспецифіки аналізованої ділянки мовної свідомості представників різних народів.

Результати проведеного аналізу представлено в зіставній таблиці. Для більшої точності кількісні показники обчислено у відсотках.

Таблиця 3

Структура асоціативних полів стимулів НАРОД / НАРОД

№	Зони гештальтів	Укр. мова, %	Рос. мова, %
1.	Характеристики	43	28,2
2.	Ознаки	11	7,6
3.	Суспільне угруповання	10	21
4.	Люди	9,8	15
5.	Країна	8,5	3,5
6.	Ставлення	3,9	4
7.	Дії	2,3	3,9
8.	Порівняння	1,7	1,7
9.	Ремінісценції	1,2	2,7
10.	Громадські процеси	1	0,7
11.	Культура	1	0,2
12.	Державний устрій	0,8	1,8
13.	Соціальні явища	0,8	0,2
14.	Земля	0,4	-
15.	Культурні заходи	0,4	-
16.	Розумова діяльність	0,4	0,3
17.	Знаряддя праці	0,2	-
18.	Праця	0,2	0,2

Продовження таблиці 3.

19.	Топографічна карта	0,2	-
20.	Населений пункт, його складові	0,2	1,2
21.	Родина	0,2	0,3
22.	Людство	0,2	0,2
23.	Почуття	0,2	0,3
24.	Історичні події	-	0,4
25.	Атрибути влади	-	0,3
26.	Батьківщина	-	0,3
27.	Життя	-	0,3
28.	Наслідки	-	0,3
29.	Відсутність	-	0,2
30.	Космічні об'єкти	-	0,2
31.	Персоналії	-	0,2
32.	Релігійні поняття	-	0,2
33.	Суспільні цінності	-	0,2
34.	Частини тіла	-	0,2
Усього зон		23	30

У гештальті асоціативного поля української мови виявлено 23 зони, а в гештальті російської мови – 30, що засвідчує більшу різноманітність асоціацій російських респондентів, отже, нижчий рівень стереотипності реакцій порівняно з українцями.

Ядра гештальтів становлять дві найбільші за обсягом зони: в гештальті української мови це зони “Характеристики” (43 %), “Ознаки” (11 %), у гештальті російської мови – “Характеристики” (28,2 %), “Суспільні угруповання” (21 %).

Порівнюючи асоціації українців і росіян, що репрезентують зону «Характеристики», одразу помічаємо суттєву відмінність обсягу реакцій у кожному гештальті – 43 % в гештальті української мови, 28,2 % – у гештальті російської. Ця тенденція спостерігається в асоціативних полях майже всіх проаналізованих слів-стимулів, що свідчить про специфіку сприйняття понять і реалій респондентами-українцями переважно через розуміння їх характерних рис, властивостей, ознак, описовим шляхом. Усі реакції зазначеної зони можемо поділити на більш дрібні групи. Наприклад, 1) характеристики за расою та національністю (напр., *український (62), азійський, африканський, єврейський, російський, чеський / русский (50), российский, естонський*) (варто зауважити, що стосовно цієї характеристики увага українських респондентів спрямована насамперед на власний народ, його представників з інших націй, а також представників інших континентів, назовні, тоді як російські респонденти здебільшого зосереджені на власному народі, для них більш важливим є внутрішній склад, погляд всередину); 2) характеристики за кількістю (напр., *великий (17), багаточисельний / многочисленный (2), большой, маленький, малочисленный*); 3) характеристики за рисами характеру (напр., *дружний (7), чесний (4), гордий (3), мужній (2), працьовитий (2), справедливий, всетерплячий, грубий, добрий, жадібний, терплячий, трудолюбивий, щирий / дружный (5), сильный (5), гордый (2), добрый (2), злой (2), могучий (2), честный (2), властный, дикий, терпеливый, шальной та ін.); 4) характеристики за часом існування (напр., *давній, невічний*); 5) характеристики за ступенем згуртованості (напр., *єдиний (4), об'єднаний, один, єдиний; / один, единый, сплочен*); 6) характеристики за розумовими здібностями (напр., *дурний (3), мудрий (2) / умный (5), глупый (4), дурной (2),**

глуп, тупой); 7) характеристики за ставленням до інших (напр., *гостинний, привітний, толерантний / гостеприимный, дружелюбный*); 8) характеристики за соціальним станом (напр., *бідний (4), багатий, голодний, заможний / бедный (4), голоден, голый, нарядный*); 9) характеристики за творчими здібностями (напр., *співучий (2)*); 10) характеристики за вираженням емоцій та почуттів (напр., *веселий (4), щасливий (3), люблячий, нещасний / веселый (5), несчастный (2), счастливый*); 11) характеристики за ознакою “свій-чужий” (напр., *мій (9), наш (7), рідний (7), свій / родной (7), наш (6), мой (2), чужой (2), своей*); 12) характеристики за дієвістю (напр., *страйкуючий*); 13) характеристики за самовизначенням (напр., *вільний (17), незалежний, втрачений, пригноблений / свободный (6), безвластен, задавлен, суверенный*); 14) оцінні характеристики (напр., *багатостраждальний (2), всемогутній (2), знедолений (2), непереможний (2), затурканий, обдурений / великий (6), могучий (2), прекрасный (2), многострадальный, обманутый, униженный*); 15) характеристики за спорідненістю (напр., *рідний (7), братній / родной (7)*) тощо. Така велика кількість реакцій цієї зони, наявність як позитивних, так і негативних (хоча останніх значно менше) характеристик свідчить про небайдуже ставлення респондентів до поняття “народ”, про їх біль, переживання, роздуми стосовно того народу, часточкою якого вони є.

Отже, аналіз навіть відповідних зон гештальтів показує, що вони не є тотожними ні за кількісними ознаками, ні за якісними. Існують лише подібні ділянки у структурі того чи іншого поняття, а їх наповнення має відмінності. Розглянемо ще кілька прикладів.

Порівняємо асоціації зони “Люди”. У гештальті української мови обсяг відповідної зони 9,8 %, у гештальті російської мови – 15 %. Суттєві відмінності спостерігаємо і в якісному складі. Так для українських респондентів НАРОД – це *люди (29), українці (3), людина (2), виборці, володар, всі ми, селяни*, – тобто, крім понять “людина”, “українець”, актуальним є зв’язок *народу* із селянством як його важливим представником, а також сприйняття *народу* як виборців, що відбиває суспільно-політичні процеси в Україні відповідного періоду життя. Для російських респондентів НАРОД – це *люди (57), человек (4), русские (2), армяне, граждане, друзья, мужик, негры, россияне, сограждане, чукча* тощо. Отже, певні акценти в українських респондентів зроблено на сприйняття *народу* як учасника виборчих процесів, які активно проходили у відповідний проміжок часу в країні, на селянстві – як важливій складовій етносу. Увага респондентів-росіян здебільшого спрямована на національний склад громадян багатонаціональної держави.

Асоціації зони “Ознаки” мають і спільні риси в обох гештальтах, що виявляється, наприклад, в асоціаціях *сила (18), багато (6), багато людей (5), єдність (3), національність (2), спільність (2), єдине ціле / много (15), сила (9), национальность (6), много людей (3), единство, общность* (проте кількісні показники і ступінь актуальності того чи іншого поняття мають відмінності), і відмінні, наприклад: *велич, вічність, згуртованість, покоління, суєтливість, 52 мільйони / бесправие, движение, индивидуальность, раса* тощо.

Біль і занепокоєння викликають асоціації зони “Ставлення” в обох гештальтах, хоча є в ній і позитивні, і негативні реакції, що також є відбиттям особливостей відповідного історичного проміжку, негатив вражає дуже глибоко і занепокоює. Поглянемо на ці асоціації: *гордість (2), сіра маса (2), бунтівник, дурень, дурити, дурна маса, любити, переможець, слава та ін. / урод (3), быдло (2), дурак (2), электорат (2), алкаши, герой, крепкая масса, обманули, освободитель, плебс, слава, страдальцы* тощо.

Суттєві розбіжності спостерігаємо в зоні “Ремінісценції”, що пояснюється наявністю в кожній мові власних стійких виразів, штампів, крилатих фраз, афоризмів тощо, наприклад: НАРОД – *...мій є (2), це сила (2), раби не ми (1,2) / НАРОД – безмолствует (3), и партия (92), победитель (2), всегда прав, глас, есть власть, за нами, и народище, и нация, ликует, всей страны (2,7)* тощо.

Особливості життя народу репрезентує зона “Дії”, наприклад: *вірить, виступає, гомоніти, гуляє, живе, бідує, загинув, обдурився, править, сумує / восстал (3), гуляєт (3), бастует (2), потребує (2), бунтуєт, волнується, возмуцен, голодаєт, живет, пошел, пьет, терпит, толпится* та інші.

Суттєві відмінності подають зони, наявні лише в одному гештальті, наприклад, у гештальті української мови наявні чотири такі зони: “Земля”, “Культурні заходи”, “Знаряддя праці”, “Топографічна карта” (дві з наведених зон виражають зв’язок народу з його землею, сільськогосподарськими знаряддями праці, що акцентує увагу на важливості, споконвічній нерозривності понять “народ” і “земля”, “праця” для українських респондентів). У гештальті російської мови таких зон одинадцять, наприклад: “Історичні події”, “Культурні заходи”, “Батьківщина”, “Життя”, “Космічні об’єкти”, “Персоналії”, “Релігійні поняття”, “Суспільні цінності” тощо. Так серед історичних подій важливими поняттями, пов’язаними з участю великої кількості людей, є такі: “війна”, “революція”. Невід’ємним поняттям від долі народу є поняття “Батьківщина”, представлене реакціями *Родина (2), отчизна*. Всеохоплюючим і бажаним є щастя народу, відповідна реакція присутня в зоні “Суспільні цінності”.

Висновки та перспективи подальших розвідок. Таким чином, структура асоціативних полів слів-стимулів НАРОД / НАРОД в українській і російській мовах у визначенні основних напрямів асоціювання здебільшого збігається, про що свідчить наявність у гештальтах обох мов дев’ятнадцяти зон. Національно-культурна специфіка виявилася в розбіжностях кількісних та якісних характеристик окремих зон гештальтів, у своєрідній постановці акцентів щодо певних понять, у наявності окремих зон лише в певному гештальті, що проілюстрували низькочастотні асоціації периферії асоціативних полів.

Дослідження таких фрагментів образів світу двох народів доповнює створення загальних образів світу цих етносів. У подальшій роботі буде з’ясовано особливості структури асоціативних полів відповідного стимулу в білоруській мові.

У подальшому дослідженні слів-стимулів ми одержимо більш повний, цілісний образ світу носіїв східнослов’янських мов.

Література

1. Уфимцева Н. В. Языковое сознание: этнопсихолінгвістическая парадигма исследования // Методология современной психолінгвістики. – М.; Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2003. – С.162-174.
2. Исаев М. И. Словарь этнолінгвістических понятий и терминов / [сост. М. И. Исаев]. – 3-е изд. – М.: Наука, 2003. – 200 с.
3. Пірен М. І. Основи етнопсихології / М. І. Пірен. – К.: Основи, 1996. – 385 с.
4. Касьянова К. О русском национальном характере/ К. Касьянова. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – 560 с.
5. Марковина И. Ю., Данилова Е. В. Специфика языкового сознания русских и американцев: опыт построения “ассоциативного гештальта” текстов оригинала и перевода // Языковое сознание и образ мира. – М., 2000. – С. 116-132.

Довідники

6. Славянский ассоциативный словарь: русский, белорусский, болгарский, украинский / Н. В. Уфимцева, Г. А. Черкасова, Ю. Н. Караулов, Е. Ф. Тарасов. – М.: “Аз Бука”, 2004. – 792 с.